

РОЛЬ ТА ФУНКЦІЇ ЖІНОК ПОХИЛОГО ВІКУ В ТРАДИЦІЙНІЙ КУЛЬТУРІ УКРАЇНЦІВ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД

У статті робиться спроба проаналізувати, як у традиційному українському суспільстві фізіологічні зміни, які відбуваються в жінок похилого віку, змінювали їх повсякденне, обрядове та ритуальне життя.

Ключові слова: жінка, жіноча фізіологія, повсякдення, ритуал, обряд.

Функції, права й обов'язки жінки в українському традиційному суспільстві вже неодноразово привертали увагу етнологів. Серед ряду праць варто виокремити монографії Оксани Кісь¹, Олени Боряк² й третій том п'ятитомника "Життєвий цикл людини" присвячений жіноцтву, під ред. Марини Гримич³. У цих високоякісних, наукових працях знаходимо різноманітну інформацію про повсякденне й обрядове життя жінки-селянки. Між тим, деякі аспекти жіночого життя є майже не вивченими в українській етнології. До таких, зокрема, належить інтимна сфера: тілесність, сексуальність, репродуктивні функції тощо. Така прогалина у вітчизняній етнології, стимулювала авторку цих рядків розпочати дослідження цього напрямку, внаслідок чого з'явилося ряд публікацій та досліджень на цю тематику⁴.

У запропонованій статті, наша увага буде зосереджена на тому, як фізіологічні зміни в жіночому організмі, змінювали повсякденне, обрядове, ритуальне життя жінки похилого віку. Для аналізу цієї теми нами буде застосовано соціобіологічний підхід, адже як справедливо зазначає Марина Гримич "...вся народна культура – це явище соціобіологічне. (...) вік у традиційній культурі довгий час визначався не кількістю років, а рядом фізіологічних й соціальних ознак"⁵. Це твердження є дуже влучним й для категорії жінок, яку досліджуємо, адже, як правило, фізіологічні зміни в жіночому організмі були, поміж інших, найголовнішими критеріями, за якими жінка ставала бабою⁶. Саме із втратою здатності до дітонародження жінка переходила у статус баби: "Баба – яка раніше не перетсе, як рубашна кончитса (...) Як кончила праться – баба"⁷.

Цікаво, що клімактерій досить часто сприймався селянками як бажаний, адже у ньому вони нібито поверталися у стан, в якому перебували до прокляття Богородицею⁸. Медик й антрополог Юліан Талько-Гринцевич наводить наступні вірування зі Звенигородщини: "Клімактерический период в половой жизни женщины есть весьма желательный, ибо в нем женщина пользуется Божей милостью, проявляющейся в том, что женщина возвращается в состояние, в котором находилась до произнесения над нею клятвы пресвятою Богородицею"⁹. Схожі відомості знаходимо і в архівній праці лікаря та дослідника народної медицини Сергія Верхратського: "Клімактерій побожними селянками вважався часом дуже бажаним: жінка повертається в стан до божого прокляття"¹⁰.

З іншого боку, люди розуміли, що місячні – нормальний і природний вияв жіночої фізіології¹¹, і саме вони підтримують у жінці життєву силу та енергію: "Скільки от переться жінка – стільки дужа"¹². Принагідно зазначимо, що такі вірування були притаманні й іншим слов'янам, зокрема росіянам: "Лет уже тридцать не ношу на себе, силы и нет"¹³.

Важливо підкреслити, що перехід у "чистий" стан надавав жінці похилого віку певних можливостей, а з іншого – накладав певні заборони. Зокрема, одна з них полягала у припиненні статевого життя. Навіть спати разом діду й бабі вважалося за сором: "Доки живуть зі собою, доти сплять разом, але дід і баба не сплять вже зі собою вкупі. Навіть не дуже то вже старі люди, а не хочать цього дива знать... Люди кажуть "руки помито" – себто, вже годі і не буде береміння"¹⁴.

Припинення "цвіту", а внаслідок цього й утрата репродуктивної здатності, можливості народити дитину, ймовірно, виключали інтимні стосунки, які могли вважатися вже непотрібними. Це може свідчити про погляд на сексуальне життя як другорядне порівняно з його репродуктивною спрямованістю.

Пройшовши "правильно", з допомогою ритуалу, усі етапи життєвого циклу, жінка похилого віку наприкінці свого життя здобувала низку привілеїв. Зокрема, саме "баба" отримувала право здійснювати моральну цензуру та за потреби навіть проводити обстеження. Так, *"...когда станет известным, что какая-либо девушка утратила свою честь, две или более степенные (пожилые) женщины приходят к ней и, объявив ей в вину, тут-же "скрывают" ее, т. е. повязывают голову по-замужнему"*¹⁵.

До того ж саме жінки похилого віку могли займатися повивальною справою. Цікаво, що однією з головних вимог до повитухи, поміж інших¹⁶, була відсутність місячних: *"Колись як баба стірається, то баба ніколи не буде приймати. Колись закон – як стірається, вона не годиться"*¹⁷. Така вимога була пов'язана з народним переконанням про те, що діти, яких прийняла "нечиста" баба, будуть золотушними¹⁸, а в дівчаток довго не буде місячних¹⁹.

Принагідно зазначимо, що під "чистотою" повитухи розумілася і відсутність контактів з покійними – їй суворо заборонялось обмивати їх. Така пересторога була пов'язана з страхом, що контакт повитухи з мертвим може бути фатальним для немовляти²⁰.

Між тим, у поховальній обрядовості українців головну роль виконували саме жінки похилого віку. Більше того, це була їх монополія – жінки фертильного віку не обмивали покійників, не відбували нічних читань молитов при покійному тощо²¹.

Жінки у яких йшли місячні, йдучи на похорон, мали, з одного боку, "не осквернити" самого покійника, адже в цей період жінка вважалася *"...гразна, а то, щитай, [мрець] – шо вже ангел..."*²². Водночас вони мали захистити за допомогою різноманітних оберегів (червоний пояс, металева річ, жито тощо) й себе. У зворотному випадку це загрожувало тим, що місячні не припиняться до кінця життя²³. Отже, "чистота" давала жінці "дозвіл" на контактування з потойбічним світом. Лімінальний статус баби ніби робив її медіатором поміж тим і цим світами.

На підтвердження цієї думки варто нагадати ще одну заборону, яка знімалася щодо жінки похилого віку, – це можливість займатися лікуванням, знахарством (чоловіки не мали жорсткого обмеження у віці при практикуванні народної медицини), *"коли ... нема в неї менструації, вона вже баба, от тоді помоч"*²⁴, бо тоді *"Бог ей прощаєт"*²⁵.

Цікаво, що такі вірування побутують і нині. Зокрема на Поліссі переконані, що лікувати жінці можна лише тоді, коли вона *"не стірається"*, тобто вже не має місячних, бо в зворотному випадку *"воно грішно й воно не допомагає"*²⁶. Саме тому традиційно молоді жінки не могли займатися лікуванням, як і повивальним ремеслом. Лише перейшовши у статус баби, вони здобували право вести медичну та родопомічну діяльність.

Те саме стосується певних обрядів, зокрема, "вигнання" пошесних хвороб²⁷, тання обрядового полотна²⁸, а також деяких родинно сімейно-родинних обрядів²⁹.

Принагідно зазначимо, що до "чистих" жінок відносили також малих дівчаток, які ще не досягли статевої зрілості, та дорослих цнотливих дівчат. "Чистота" перших пояснювалася їх непорочністю, других – відсутністю статевого життя³⁰. Інколи до цієї категорії зараховували й удів³¹. Молоді заміжні жінки не брали участі в обрядах, зазначених вище, бо вважалися "нечистими" й були змушені обмежувати свою соціальну та господарську діяльність³².

Отже, менопауза переводила жінку до розряду "чистих" і давала змогу виконувати сакральні, магічні обряди, які потребували ритуальної чистоти.

Як бачимо з наведених фактів та свідчень, у традиційній народній культурі українців соціальний статус жінки похилого віку був досить високим. Припинення репродуктивної функції переводило жінку в статус "чистої", що надавало їй нових можливостей та привілеїв. Зокрема, жінка похилого віку могла займатися повивальним ремеслом, лікуванням, брати участь у родинних та магічних обрядах, які потребували ритуальної чистоти. Саме баба ставала моральним цензором, ініціатором чи виконавцем каральних дій, спрямованих проти порушниць моральних, гендерних, поведінкових та інших приписів тогочасного суспільства³³. Щоправда, на жінок похилого віку накладалися й певні заборони. Зокрема, за народною мораллю, жінці на схилі років не дозволялося вести статеве життя, адже цим вона нібито "забруднювала"

свою "чистоту". З огляду на це бабі вважалося за непристойне навіть спати поруч із дідом.

Завдяки своєму поважному статусу в сільському соціумі та громадському житті жінки похилого віку мали значний вплив на формування морально-етичних та поведінкових норм. Щоправда, такі привілеї давалися жінці не лише через її похилий вік та втрату здатності до народження дітей. Щоб досягти вагомого суспільного становища, жінка упродовж свого життя сама мала реалізувати ті основні соціальні функції та гендерні норми тогочасного суспільства, які покладалися на осіб її статі, – заміжжя, материнство, вдале господарювання.

¹ Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.) – Львів, 2008. – 272 с.

² Боряк О. Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним і сакральним. – К., 2009. – 400 с.

³ Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. (Далі – Народна культура українців) / [наук. ред. М.Гримич] – К., 2012. – Т. 3: Зрілість: Жіноцтво, жіноча субкультура. – 2012.

⁴ Ігнатенко І. Народні ембріологічні уявлення українців // Народна культура українців – К., 2008. – Т. 1: Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. – С. 3 – 12; її ж Деякі аспекти антропології жіночого тіла в українській традиційній культурі // Народна культура українців. – Т. 2: Молодь. Молодість. Молодіжна субкультура. – К., 2010. – С. 5 – 19; її ж Дошлюбне спілкування української молоді // Народна культура українців. – Т. 2: Молодь. Молодість. Молодіжна субкультура. – К., 2010. – С. 40 – 55; її ж. Жіноче тіло у дослідженнях етнографів середини XIX – початку XX ст. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія (далі – Вісник). – Вип. 107. – К., 2011. – С. 16 – 18; її ж Жіноче тіло в сучасних культурно-антропологічних дослідженнях етнологів України й Росії // Вісник. – Вип. 108. – К., 2011. – С. 20 – 22; її ж "Любострасні" хвороби: погляди на етіологію та лікування методами народної медицини // Етнічна історія народів Європи: 36. наук. пр.: – К., 2011. – Вип. № 35. – С. 105 – 110; її ж. Жінка та її ненароджені діти: традиційні вірування й уявлення українців про контрацептиви та аборти // Народна культура українців – К., 2012. – Т. 3: Зрілість: Жіноцтво, жіноча субкультура. – 2012. – С. 244 – 257; її ж 3 дівчини – в жінку: обряд "комори" та символіка дівочої цноти в українському весільному ритуалі // Народна культура українців. – Т. 3: Зрілість: Жіноцтво, жіноча субкультура. К., – 2012. – С. 192 – 202.

⁵ Гримич М. Вступне слово наукового редактора // Народна культура українців. – Т. 2: Молодь. Молодість. Молодіжна субкультура. – К., 2010. – С. 4.

⁶ Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі. – С. 186.

⁷ Там само.

⁸ Ігнатенко І. Деякі аспекти антропології жіночого тіла в українській традиційній культурі. – С. 8.

⁹ Талько-Грынцевич Ю. Д. Народное акушерство в Южной Руси. – Чернигов, 1889. – С. 18 – 19.

¹⁰ Верхратський С.А. Український медичний фольклор // Рукоп. фонди Ін-ту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України (далі – РФ ІМФЕ). – Ф. 14-3. – Од. зб. 452. – Арк. 71.

¹¹ Ігнатенко І. Деякі аспекти антропології жіночого тіла в українській традиційній культурі. – С. 9.

¹² Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі. – С. 186.

¹³ Мазалова Н.Е. Состав человеческого: человек в традиционных представлениях русских. – СПб., 2001. – С. 133.

¹⁴ Гр(ушевський) Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з полудневої Київщини / Обробив З.Кузеля // Матеріали до україно-руської етнології. – Т. 8. – Львів, 1906. – С. 83.

¹⁵ Нос С. Покритка // Киевская Старина. – 1882. – Т. 1. – С. 427 – 428.

¹⁶ Ще здавна склалася традиція, за якою "бабити" могли лише ті жінки похилого віку, які самі народжували та мали дітей: Высоцкий Н.О. Роль женщины в истории нашей народной медицины. – Казань, 1908. – С. 18.

¹⁷ Боряк О. Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним і сакральним. – С. 130.

¹⁸ Верхратський І. Український медичний фольклор. – Арк. 32.

¹⁹ Кабакова Г. Антропология женского тела в славянской традиции. – М., 2001. – С. 70.

²⁰ Там само.

²¹ Детальніше див.: Гузій Р. З народної танатології: карпатознавчі розсліди – Львів, 2007. – 352 с.; Сушко В.А. Поховальна обрядовість українців Слобожанщини XIX – XXI ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2007.

- ²² Запис. автором у с. Гамарня Канівського р-ну Черкаської обл. під час етнографічної практики магістрів-етнологів // Архів кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- ²³ Кісь О. Полісся 1998: Етнографічні матеріали з Полісся (Київська обл.), записані у липні 1998 р. // Архів Інституту Народознавства НАН України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 454. – Арк. 106.
- ²⁴ Шкарбан А. Народна медицина Київського Полісся // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. – Вип. 1. Київське Полісся. – Львів, 1997 – С. 213.
- ²⁵ Шамровский А. Статистическое описание Бобровицкой дачи // Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862. – С. 277.
- ²⁶ Колодюк І. Народна медицина у традиційній культурі українців Полісся (остання чверть XX – початок XXI ст.). – К., 2006. – С. 52.
- ²⁷ Ігнатенко (Колодюк) Ірина. Приховані магичні коди у практиці "вигнання" холери // Запис. іст. ф-ту Одес. нац. ун-ту ім. І.І.Мечникова. – Вип. 19. – Одеса, 2008. – С. 27 – 28.
- ²⁸ Боряк О. Ткацтво в обрядах та віруваннях українців (середина XIX – початок XX ст.) – К., 1997. – С. 134.
- ²⁹ Боряк О. Сільська баба-сповитуха в статусі родопомочниці // Вісн. Львів. ун-ту. – Львів, 2000. – Вип. 35 – 36. – С. 441 – 445. – (Сер. "Історична").
- ³⁰ Кабакова Г.И. Девушка // Славянские древности. – М., 1999. – Т. 2. – С. 38.
- ³¹ Гура А.В., Кабакова Г.И. Вдовство // Славянские древности. – М., 1995. – Т. 1. – С. 296.
- ³² Беньковский І. Народный взгляд на "нечистую" женщину // Киев. старина. – 1899. – № 6. – С. 128 – 131.
- ³³ Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі. – С. 189.

В статтє предпринята попытка проанализировать, как в традиционном украинском обществе физиологические изменения, которые происходят у женщин пожилого возраста, влияли на их повседневную, обрядовую и ритуальную жизнь.

Ключевые слова: женщина, женская физиология, повседневность, ритуал, обряд.

The article is intended to analyze how the physiological changes of elderly women affect their everyday life, ritual and cult activities in the traditional Ukrainian society.

Key words: woman, woman physiology, everyday life, ritual, cult.